

Asiantuntijan valintaongelma

Matti Wiberg

Lopputuloksen manipuloitavuus on alituinen riesa käytettäessä asiantuntijoita päätöksenteon tukena. Selvää ei kuitenkaan ole se, tietävätkö kaikki osapuolet tämän. Tieteellisten hankkeiden ja käsikirjoitusten asiantuntija joutuu vaikeisiin valintatilanteisiin, joiden luonnetta ei hyvin ymmärretä – eikä asiasta myöskään mielusti avoimesti puhuta.

Asiantuntija on tyypillisesti jonkun päättävän elimen, esimerkiksi tutkimusta rahoittavan tahon tai tieteellisen aikakauslehden toimituksen agentti, jonka tehtävänä on avustaa päämiestään tämän ottaessa kantaa johonkin konkreettiseen aloitteeseen, esimerkiksi tutkimuksen apurahahakemuksen tai aikakauslehdelle tarjotun käsikirjoituksen julkaisupäätökseen. Päämies-agentti-kirjallisuudesta tiedämme, että tällaisissa suhteissa on monenlaisia ongelmia: Päämiehen ja agentin edut, intressit ja preferenssit eivät välttämättä ole identtiset – ja tällä seikalla on olennaisia seurauksia myös päätösten lopputulosten kannalta. Sekä päämies että agentti voivat pyrkiä hyötymään strategisesti vuorovaikutustilanteen luonteesta.

Seuraavassa päämiestä kutsutaan *päätäjäksi* ja agenttia *asiantuntijaksi* ja apurahahakemusta tai artikkelitarjousta kutsutaan *aloitteeksi*.

*

Hyvin lapsenuskoinen on se käsitys, että aloitteita koskeva päätöksenteko olisi edes lähtökohdiltaan objektiivista. Esimerkiksi säätiöiden rahoituspäätöksissä on pikemminkin vallalla rotatoiva diktatuuri kuin meritokraattinen eksperttilvalta. Aloitetta koskeva päätöksenteko on aina myös vallankäyttöä. Monesti asiantuntijat eivät itse näe, millaisesta vallankäyttötilanteesta on kyse. Tämä voi johtaa asiantuntijoiden käyttämiseen manipulatiivisesti. Mutta myös asiantuntijat voivat käyttäytyä manipulatiivisesti pyrkinessään edistämään kannaltaan mielekkäitä lopputuloksia. Tätä puolestaan eivät aina päättäjät näyt ymmärtävän.

Päätäjän ja asiantuntijan näkökulmat eivät ole identtiset. Päätäjän kannalta tosiasiallisesti on kyse eri tilanteesta kuin asiantuntijan näkökulmasta. Asiantuntijat eivät aina tajua, mitä varten päämies asiantuntijalausuntoa tarvitsee tai mihin sitä käytetään. Päätäjä voi edistää etujaan käyttämällä asiantuntijoita manipulatiivisesti. Myös asiantuntija voi käyttäytyä manipulatiivisesti hyödyntämällä päätöksenteon rakennetta. Tähän tarjoutuu niin päätäjälle kuin asiantuntijalle erinomaisia tilaisuuksia erityisesti silloin, kuin päätöksenteko on monivaiheista. Useimmat tässä käsiteltäviä aloitteita koskevat päätöksentekoprosessit ovat monivaiheisia.

Asiantuntijan ja päätäjän vuorovaikutustilanteessa on myös kyse seuraavasta ongelmasta, jota ei aina muisteta: asiantuntija tyypillisesti arvioi vain yhtä aloitetta kerrallaan, mutta päätäjä kaikkia määräaikana saapuneita aloitteita yhdessä.

Asiantuntijoiden käyttämät mitat voivat vaihdella. Toiset asiantuntijat arvioivat aloitteita käyttäen jotakin yleistä absoluuttista kriteeristöä, toiset suhteuttavat tarjolla olevat aloitteet vain muihin tarjolla oleviin aloitteisiin unohtaen kaikki muut mahdolliset aloitteet. Toinen käyttää absoluuttista mittaa, toinen suhteellista.

*

Valintajoukko on valintateorian peruskäsite, jolla viitataan valitsijan käytössä oleviin vaihtoehtoihin. Valintajoukko on siis luettelo vaihtoehtoista. Lopputulosten kannalta, eli esimerkiksi rahoitus- tai julkaisupäätösten kannalta on suuria eroja sen suhteen, mitkä vaihtoehdot otetaan huomioon eli miten vaihtoehtojoukkoa rajataan eri asiantuntijoille, vaikka valintajoukon elementit eli aloitteet olisivat identtisiä.

Asiantuntija voi kysyä itseltään kunkin aloitteen kohdalla olennaisesti joko

- (1) ansaitseeko tämä aloite aloitteen tekijän kannalta myönteisen päätöksen vai ei? tai

- (2) onko tämä aloite parempi kuin muut vastaavat aloitteet?

Nämä kaksi valintaongelmaa eivät suinkaan ole identtiset. Valintatilanne on siis joko se,

- (3) tukeeko asiantuntijaa aloitetta vai ei (absoluuttinen) tai
(4) tukeeko asiantuntija kyseistä aloitetta enemmän kuin muita, kilpailevia aloitteita (suhteellinen).

Tilanne voidaan myös muotoilla valinnaksi seuraavien vaihtoehtojen välillä:

- (5) onko tämä aloite hyvä?
(6) onko tämä aloite parempi kuin muut aloitteet?

On helppo nähdä, että sen mukaan, kumpaan kysymykseen asiantuntija olennaisesti vastaa, saadaan päätöksiksi aivan erilaiset lopputulokset aloitteiden ollessa samat. Ratkaisevaan asemaan tulee se, mitä aloitteita asiantuntija pitää mielessään arvioidessaan yhtä aloitetta. Tämä voi vaihdella asiantuntijalle annettavan tehtävämäärityksen mukaan. Toisinaan asiantuntijaa pyydetään nimen omaisesti ilmaisemaan käsityksensä vain yhdestä aloitteesta, toisinaan aloitejoukosta, joka voi joko kattaa kaikki päättäjälle saapuneet aloitteet tai vain osan niistä.

Päättäjää voi peluuttaa asiantuntijoita toisiaan vastaan saadakseen kannaltaan mieluisan lopputuloksen. Päättäjää voi antaa asiantuntijoille toisistaan hieman poikkeavat ohjeistukset – tämä varmasti vaikuttaa myös heidän lausuntoihinsa. Jokainen tieteellisen aikakauslehden toimittaja tuntee muutaman ns. tappajarefereen, jolta kätevästi voi tilata kielteisen päätöksen.

*

Ajatellaan seuraavaa äärimmillen yksinkertaistettua esimerkkiä. Tutkijaryhmät X ja Y ovat kumpikin jättäneet apurahahakemuksen tutkimusta rahoittavalle taholle A. Asiantuntijat ottavat kantaa aloitteisiin, jonka jälkeen päättäjää asiantuntijatietoa (ainakin joiltakin osin) hyödyntämällä tekee ratkaisunsa. Yleensä päättäjää noudattaa varsin pitkälle asiantuntijoiden näkemystä, mutta tyypillisesti päättäjää on suvereeni eli hän voi myös jättää asiantuntijalausunnot huomioon ottamatta, varsinkin jos ne ovat keskenään ristiriitaiset, minkä päättäjää voi etukäteen varmistaa valitsemalla asiantuntijat sopivasti.

Oletetaan argumentin vuoksi, että X-ryhmän aloite on kyseisellä tieteenalalla vallitsevien näkemysten mukaan erinomainen ja Y-ryhmän aloite on keskinkertainen [1].

Päättäjää voi käyttää asiantuntijoita manipulatiivisesti monella tavalla saadakseen oman kantansa lopputulokseksi, asiallisesti ottaen aloitteiden laadusta riippumatta. Hän voi esimerkiksi nostaa valittavaksi lopputulokseksi sinänsä keskinkertaisen aloitteen erinomaisen edelle pelkästään nojaamalla asiantuntijalausuntoihin.

Yksinkertaisuuden vuoksi ajatellaan, että esimerkissämme asiantuntijoita on vain kaksi A1 ja A2. Ensimmäinen A1 on jollakin kiistattomalla tavalla todetusti pätevä ja A2 ei ole [2]. Oleellista on huomata, että asiantuntijoita rekrytoidessaan päättäjää ei välttämättä sovelta asiantuntijoihin samoja rekrytointiperusteita: toinen voidaan hankkia siksi, että hän on tieteellisesti pätevä, toinen siksi, että päättäjää tietää saavansa häneltä nopeasti käyttökelpoisen lausunnon. Asiantuntijat voivat poiketa toisistaan esimerkiksi siten, että A1 on kansainvälisesti tunnustettu tieteilijä ja A2 on vilttiketjun tutkija, mutta Y-ryhmän jäsenten entinen (mutta jääviysohjelmien kiertämiseksi riittävän etäinen) yhteistyökumppani. Yleensä sen paremmin päättäjällä itsellään kuin yleisöläkään ei ole takeita siitä, että asiantuntijat ovat asiallisia: myös tutkimusevaluointi on inhimillistä toimintaa.

Ei ole selvää mitä aloitteita asiantuntija tosiasiallisesti puntaroi lausuntoa tehdessään. Ei myöskään ole olemassa luotettavaa tapaa päästä selvytyteen siitä, miten asiantuntija päätyi lopulliseen kantaansa. Ainakaan tätä ei voi suoraan päätellä hänen asiantuntijalausunnostaan, sillä siinä esitettyjen perustelujen ja johtopäätöksen suhde ei välttämättä ole edes looginen saati kausaalinen: asiantuntija voi esittää johtopäätöksensä jotakin, jota hän sitten tukee perusteluilla, jotka ovat tosiasiallisesti johtopäätöksen kannalta satunnaisia tai irrelevantteja.

Onpa nähty sellaisiakin asiantuntijalausuntoja, joissa perustelut ovat kunnossa, mutta siitä huolimatta johtopäätös on väärä! Asiantuntija voi käyttää Zeitgeistin mukaisia perusteluja, ajankohtaisia ideoita ja iskulauseita perusteluosassa, vaikka hän tosiasiallisesti onkin muutoillut johtopäätöksensä tyyten toisin perustein, esimerkiksi opportunistisin. Opportunismien verifiointi ei ole mahdollista ulkopuolisin keinoin, mutta pyydän jokaista mahdollista lukijaa, joka joskus on joutunut ottamaan kantaa johonkin tässä kirjoituksessa tarkoitettuun aloitteeseen, soveltamaan introspektiota. Luulisin muistelun

tämän riittävän vakuudeksi useimmille lukijoille, jos he vain ovat rehellisiä, mitä naiivia oletusta en suinkaan tee.

*

Toisinaan asiantuntija vertaa konkreettista aloitetta johonkin kaikkien mahdollisten aloitteiden joukon suhteen, reaalisten ja vain kuviteltavissa olevien. Toisinaan hän puntaroi pelkästään kyseistä aloitetta, suhteuttamatta lausuntoaan muihin relevantteihin aloitteisiin lainkaan. "Relevantit vaihtoehdot" voi viitata eri joukkoihin, esimerkiksi:

- (5) kaikkiin mahdollisiin kyseisen tutkimusalan ajankohtaisiin konkreettisiin tai kuviteltavissa oleviin aloitteisiin
- (6) kaikkiin reaalsiin, päättäjän kyseisellä hetkellä päätettävänä oleviin aloitteisiin.

Nämä ovat eri valintajoukkoja. Samoin on luonnollisesti aivan eri asia arvioidaanko aloitteita kansallisessa vai globaalissa viitekehityksessä. Asiantuntijat, varsinkaan arvostetut kansainväliset asiantuntijat, eivät välttämättä tätä erottele tule ottaneeksi huomioon jo pelkästään sen takia, että he ovat tottuneet arvioimaan aloitteita pelkästään globaalissa tulkintahorisontissa. Provinσιαalinen asiantuntija sen sijaan voi, hänkin nimenomaisesti vain jo rajoittuneen kokemuksensa perusteella, jopa olla kyvytön arvioimaan aloitteita globaalisti ja tarkastelee kaikkia aloitteita vain oman ahtaan kokemuksensa perusteella provinσιαalisesti.

Provinσιαalismi voi koitua erinomaisen aloitteen turmioksi, mutta myös kansallisesti erinomainen aloite voi tulla tyrmätyksi siksi että sitä arvioitiin ei kansallisena vaan globaalina aloitteena. Kummatkin tapaukset ovat tieteen kannalta turmiollisia: päätökset merkitsevät, että voimavaroja kohdennetaan epätarkoituksenmukaisesti eli väärin.

Mitä tapahtuu, jos asiantuntijat vertaavat arvioitavakseen saapuneita aloitteita suhteessa eri valintajoukkoihin?

Arvostettu ja kokemuksen rutinoima A1 vertaa X-ryhmän hakemusta kyseisen tieteenalan jossakin totaalissa mielessä *mahdollisiin* aloitteisiin tuntemansa tieteenalan maailmanhistoria huomioonottaen, A2 vertaa Y-aloitetta vain suhteessa samalle globaalissa katsannossa provinσιαaliselle päättäjälle juuri kyseisenä toimintavuotena saapuneisiin muihin ajankohtaisiin aloitteisiin. A1 voi hyvin päätyä antamaan erin-

omaiselle X-hakemukselle vain kohtalaisen arvosanan ja A2 puolestaan voi antaa erinomaisen arvosanan vain keskinkertaiselle Y-aloitteelle. Siis: vaikka X-aloite oli erinomainen ja Y-aloite vain keskinkertainen. Keskinkertainen aloite voi siten selviytyä erinomaista aloitetta paremmin.

Asiantuntija A1 asettaisi kuitenkin X-aloitteen Y-aloitteen edelle, jos nämä asetettaisiin parivertailuun. Tätä asiantuntijat eivät kuitenkaan välttämättä tee, vaikka päättäjät tuon vertailun joutuukin tekemään, koska päättäjällä, toisin kuin asiantuntijalla, on budjettirajoite tai vain tietty määrä julkaisusivuja käytettävissään.

*

Tämän kirjoituksen otsikko on tahallisesti monimielinen. Asiantuntijan valintaongelma, varsinkin jos se kirjoitettaisiin yhteen asiantuntijanvalintaongelmaksi tarkoittaisi kai lähinnä asiantuntijoita koskevaa valintaongelmaa eli sitä, keitä valitaan asiantuntijoiksi. Tämä on sinänsä aivan oleellinen kysymys, myös vallankäytön kannalta.

Tässä kirjoituksessa ollaan kuitenkin oltu kiinnostuneempia siitä, millaisten vaihtoehtojen suhteen asiantuntija antaa lausuntonsa. Nykyisin asiantuntijoille ei erikseen täsmennetä, millaisten vaihtoehtojoukkojen suhteen heidän lausuntonsa pyydetään. Heille ei esimerkiksi kerrota, tuleeko heidän käyttää globaalista vai kansallista arviointiasteikkoa. Voidaan tehdä tiedepoliittisia virheratkaisuja sillä perusteella, että toiset asiantuntijat operoivat globaalissa perspektiivissä ja toiset kansallisissa.

Tieteen tappioksi, kansalliset aloitteet voivat menestyä kansainväliset laatustandardit täyttäviä aloitteita paremmin nimenomaisesti siksi, että kansainväliset asiantuntijat ovat kriittisempiä kuin ovat provinσιαaliset nurkkapatriootit.

Harva tulee ajatelleeksi tätä esimerkiksi Suomen Akatemian päätöksenteon kohdalla. Jokainen voi esimerkiksi kansainvälisiä viitetietokantoja (esim. Web of Knowledge) tutkailemalla todeta, että Suomen Akatemian toimikuntien jäseniksi eivät suinkaan ole valikoituneet tieteenaloillaan siteeratuimmat tai muilla julkaisusuihin liittyvin tavoin arvioituna tiedeyhteisön arvostetuimmat tutkijat.

Moni tiedepoliittista päätöksentekoa tuntematon voi esimerkiksi päätellä jonkin aloitteen laadukkaaksi pelkästään sillä perustella, että se sai tukea ja jonkin menestymättömän laaduttomaksi, vaikka totuus voi olla toisenlainen eli menestymätön voi olla laadukkaampi kuin menestyvä. Aloitteen laadukkuutta ei voi arvioida pelkäs-

tään sen perusteella, menestyikö se. Aloite pitää suhteuttaa myös muihin aloitteisiin.

*

Tiedepoliittisessa aloitteita koskevassa päätöksenteossa tehdään korrektien päätösten ohella aivan kuten missä tahansa muussakin päätännässä kahdenlaisia päätösvirheitä: tuetaan huonoja ja jätetään hyviä tukematta. Jälkimmäiset tapaukset eivät koskaan pääse puuttuvan tuen vuoksi aktualisoitumaan. Huonojen tukeminen on tuhlausta, mutta hyvien tukematta jättäminen on vielä suurempaa tuhlausta. Yhteiskuntatieteissä syyllistytään Suomessa parhaillaan molempiin virheisiin: jätetään tarpeellista tutkimatta ja tutkitaan joutavaa. Olen kehittänyt tätä teemaa tarkemmin eräässä toisessa kirjoituksessa [3].

VIITTEET

[1] Tämä oletus on sinänsä problemaattinen, sillä tieteenaloilla ei yleensä ole konsensusta siitä, mikä aloite on laadukas ja mikä ei ole: kriteerit-

kin saattavat vaihdella. Epäselvää on, millaisten arviointiproseduurien kautta ylipäänsä voitaisiin päästä konsensuaalisiin näkemyksiin siitä, mikä on laadukasta ja mikä ei. Miten valita kilpailevien menettelyjen välillä? Mitä kriteereitä pitäisi soveltaa? Miten kriteereistä päästäisiin jos ei yksimielisyytteen niin kuitenkin riittävään konsensukseen? Millä kertoimella kutakin kriteeriä tulee painottaa?

- [2] Tämäkin oletus on ongelmallinen: aivan samoin kuin ei ole laajaa konsensusta aloitteiden laadukkuudesta, ei ole konsensusta asiantuntijoiden laadukkuudesta. Asiantuntijalaadukkuus on vektori, johon kuuluu monenlaisia aineksia: esimerkiksi selkeys, syvällisyys, nopeus, kommunikoivuus, laaja-alaisuus – ehkäpä myös sukupuoli. Eri ihmiset antavat erilaisia painokertoimia näille ominaisuuksille. Lisäpulmansa on siinä, että ei ilmeisesti ole olemassa menetelmää, jolla asiantuntijoiden laadukkuutta voitaisiin arvioida käyttämättä tässäkin prosessissa asiantuntijoita.
- [3] Wiberg, Matti (2006): ”Yhteiskuntatiede ja kohteen vahingoittaminen”, teoksessa Jaana Hallamaa, Veikko Launis, Salla Lötjönen ja Irma Sorvali (toim.): *Etiikkaa ihmistieteille*. SKS: Helsinki. ss. 261-273

Kirjoittaja on valtio-opin professori Turun yliopistossa. wiberg@utu.fi